

بازتاب اعتقاد و باور به سحر و جادو در کاسه‌دعاها و مهرهای سحرآمیز (مطالعه‌ی موردی کاسه‌های منطقه‌ی میان‌رودان و خوزستان)

کتایون فکری پور*

عضو هیأت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری کشور

katayoun_fek@yahoo.com

فریبا شریفیان

عضو هیأت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری کشور

آزاده حیدرپور

عضو هیأت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۶/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۹/۱۷

(از ص ۷۹ تا ۹۰)

چکیده

استفاده از سحر و جادو از زمان‌های کهن در میان مردمان سرزمین‌های مختلف رواج داشته و با اعتقاد به تأثیر طلسم و جادو بر ماندن و دور کردن دیوان، ارواح زیان‌کار و نیروهای شر، روش‌های متفاوتی را برای استفاده از آنان به‌کار برده‌اند. با کشف کاسه‌های سفالین نوشته‌دار که زمان آن‌ها را در دوره‌ی ساسانیان و بین قرن ۳ تا ۷ م. تخمین می‌زنند؛ و با قرائت متن داخل آن‌ها که به زبان‌های آرامی، مندایی، سریانی و پهلوی بودند و همچنین با یافتن تعدادی مهر ساسانی با مضامین و تصاویر خاص، متوجه شدند که این کاسه‌ها و مهرها بسته به درخواست مشتریان دارای مضامینی مانند دفع دیوان و نیروهای مخرب از شخص و متعلقات او یا طلب شفا یا جلب محبت کسی بوده‌اند. اسم‌های خاص مشتریان، دیوان و خدایان محلی و همچنین زبان استفاده شده در آن‌ها برای پژوهشگران از اهمیت خاصی برخوردار هستند. کشفیات باستان‌شناسان، استفاده از انواع طلسم را از دوران پیش از تاریخ اثبات می‌کند. استفاده از این کاسه‌ها در یک دوره‌ی زمانی خاص و در منطقه‌ی جغرافیایی محدود فرضیه‌ی تأثیر آداب و رسوم ساسانیان را در کل مناطق تحت سیطره‌ی آن‌ها قوت می‌بخشد که شامل اعتقاد به سحر و جادو و استفاده از اوراد و تعاویذ نیز بوده است. این مقاله قصد دارد به روش تاریخی-تحلیلی به این پرسش پاسخ دهد که دیدگاه مردم به خصوص در دوره‌ی ساسانیان درباره‌ی سحر و جادو چگونه بوده است و از چه شیوه‌هایی استفاده می‌کردند. کاسه‌های سفالین نوشته‌دار و مهرهای خاصی که بر اثر کاوش‌ها کشف شده‌اند، به چه دوره‌ای تعلق دارند و به چه منظور استفاده می‌شدند. طرز استفاده آن‌ها به چه صورت بوده است. چه اطلاعاتی با مطالعه‌ی آن‌ها به دست خواهیم آورد و این اطلاعات چه اهمیتی دارند. در مقدمه‌ی این پژوهش ابتدا درباره‌ی سحر و جادو، مطالبی ذکر شده و کلیاتی درباره‌ی کاسه‌دعاها و مهرهای ساسانی آمده است. سپس در مورد کاسه‌ها و مهرها به‌طور جداگانه و با ذکر نمونه‌ی توضیحاتی داده شده است. در واقع هدف از این پژوهش، نشان دادن باورها و اعتقادات مردم و روش‌های به‌کار بردن سحر و جادو در دوره‌ی باستان، به خصوص در منطقه‌ی میان‌رودان و خوزستان است.

کلیدواژگان: کاسه‌دعا، جادو، سحر، مهر.

مقدمه

«جادو یا سحر، مجموعه‌ی باورها، اعمال، فنون و روش‌هایی است که به‌کارگیری آن‌ها برای کنترل یا دگرگون کردن شرایط فراطبیعی و محیط‌زیست و رسیدن به مقاصد و اهداف نیک یا بد مؤثر و سودمند پنداشته می‌شده است» (باغ‌بیدی، ۱۳۸۸: ۲۲۹). جادو را بنا بر هدف و قصد نهایی آن به دو شاخه‌ی «جادوی سفید» و «جادوی سیاه» تقسیم کرده‌اند. جادوی سفید را جادویی سودرسان می‌دانند که بدون استمداد از نیروی پلید، برای کارهایی با فرجام نیک و دور کردن ارواح زیان‌کار و حفاظت از انسان و متعلقات او و شفای بیماران و کسانی که جادو زده شده و بیمار شده‌اند، به‌کار می‌رود. آریاییان نیز ارواح بد را دشمن می‌دانستند و با اورادی به دفع شرّ آنان می‌پرداختند که این اعمال بعدها موجب ترقی سحر و جادو شد (دماوندی، ۱۳۸۵: ۹۶). جادوی سیاه، امری زیان‌کار و ضد اجتماعی است که برای به فرمان درآوردن ارواح زیان‌کار و نیروهای فوق طبیعی بدیمن به منظور آزار رساندن به مردم به‌کار می‌رود (بلوکباشی، ۱۳۸۸: ۲۴۲).

یکی از روش‌های درمان ماندن از بلا یا دفع شر، استفاده از تعاویذ بوده است. «تعوید» به شیء، نوشته، تصویر، دعا و ورد اطلاق می‌شود که دارای نیروی جادویی-ماورایی است و نصب و آویختن آن بر اموال و مکان‌ها، و حمل آن توسط انسان یا حیوان، موجب دفع بلا، بیماری و تعرض موجودات و نیروهای شریر می‌گردد. از دیگر سو، طلسم را نوعی تعویذ دانسته‌اند که می‌تواند قدرت و بخت حامل و صاحب خود را در برابر نیروهای آزاررسان افزایش دهد. از این حیث می‌توان طلسم و تعویذ را انواعی از یک مقوله، اما گاهی با راهبردهایی کم‌وبیش متفاوت در نظر آورد؛ درحالی‌که کار تعویذ طرد و دفع امور نامطلوب است، طلسم باعث جلب امور مطلوب نیز می‌شود (عربستانی، ۱۳۸۷: ۶۳۵).

استفاده از تعاویذ از دیرباز در میان اقوام گوناگون رایج بوده است. با آن‌که ظاهراً در فرهنگ‌های کهن عمدتاً اشیای مختلف - چه به شکل خام و طبیعی (قطعه سنگ‌ها، گیاهان، صدف‌ها، دندان‌ها و استخوان‌های جانوران و...) و چه به شکل فرآورده (مجسمه‌ها، تمثال‌ها، وسایل دست‌ساز فلزی، چوبی و سفالی و...) - در «زماندن» ارواح پلید، شیاطین و موجودات شریر و زیان‌کار کاربرد داشته، احتمالاً استفاده از تعاویذ ملفوظ یا مکتوب نیز با سابقه‌ای اندکی کمتر، معمول و مرسوم بوده است. در فرهنگ‌های نزدیک به فرهنگ عربی-اسلامی (از جمله فرهنگ یهودی و سپس مسیحی) از انواع تعاویذ استفاده می‌شده است (همان: ۶۳۶-۶۳۸).

در سال‌های ۴۰۰ تا ۷۰۰ م. بخش عمده‌ای از خاورمیانه تحت تأثیر امپراتوری ساسانی بود. از این دوره کاسه‌ها و مهرهایی به دست آمد که به علت شکل و نوشته‌های آن‌ها، به کاسه‌ها و مهرهای جادویی موسوم گشتند. محققین معتقدند که این کاسه‌ها و مهرها به منظور درآمان نگاه داشتن صاحبانشان از آسیب نیروهای شر ساخته شده‌اند. نوشته‌هایی که درون کاسه‌ها به چشم می‌خورند، توسط جادوگران محلی یا کاتبان به سفارش اشخاصی که امید داشتند از شر مشکلاتشان رهایی پیدا کنند، نوشته می‌شد. این مقاله به بررسی این پرسش‌ها می‌پردازد: کاسه‌های سفالین نوشته‌دار و مهرهای خاصی که بر اثر کاوش‌ها کشف شده‌اند، به چه دوره‌ای تعلق دارند و به چه منظور استفاده می‌شدند. طرز استفاده آن‌ها به چه صورت بوده است. چه اطلاعاتی

با مطالعه آن‌ها به دست خواهیم آورد و این اطلاعات چه اهمیتی دارند.

پیشینه‌ی پژوهش

در مورد کاسه‌ها مطالعات زیادی توسط محققین خارجی انجام گرفته که در این پژوهش فضای کافی برای فهرست کردن تمام کتاب‌ها و مقالات وجود ندارد؛ بنابراین به بعضی از مهم‌ترین کارها اشاره می‌شود. اولین متن‌های کاسه‌های جادویی توسط لیارد^۱ در کتاب *اکتشافات خرابه‌های نینوا و بابل* در سال ۱۸۵۳ م. به چاپ رسید^۲. پس از او، متن‌هایی توسط متخصصین قرائت شد و به چاپ رسید، اما کار مونتگومری^۳ در سال ۱۹۱۳ م. کاری جامع و کامل بود^۴ و گوردون^۵ شاگرد وی، راه استاد را ادامه داد و تعداد زیادی از متن‌های کاسه‌ها را منتشر کرد. وی در سال ۱۹۵۱ م. مقاله‌ای با عنوان: "Two Magic Bowls in Tehran" در مجله *اورینتالیا* به چاپ رساند. در سال‌های اخیر نیز ناوه^۶ و شاکد^۷ پژوهش‌های بسیاری بر روی کاسه‌ها انجام دادند و کتاب‌ها و مقالاتی را در این زمینه ارائه داده‌اند. یاماوچی^۸ درباره متن‌های مندایی درون کاسه‌ها کتابی منتشر کرده است^۹. در مورد مهرهای جادویی خانم گیزلن^{۱۰} مقاله‌ای مفصل در نشریه *استودیا/ایرانیکا*^{۱۱} به چاپ رسانده‌اند. کتاب‌های دیگری که در این زمینه به چاپ رسیده‌اند عبارتند از: *Morig- Corpus of the Aramaic Incantation Bowls*; *gi, Marco* به قلم چارلس ایسبل (Isbell, 1975) و *A Corpus of Syriac Incantation Bowls*; *tion Bowls Syriac Texts from Late Antique Mesopotamia* به قلم مارکو موریگی (Moriggi, 2014). است.

روش تحقیق

در این پژوهش، ترجمه‌ی کاسه‌ها از انگلیسی یا فرانسه و با دخل و تصرف نویسندگان و با مقایسه با متن اصلی کاسه‌ها انجام شده است. نمونه‌هایی که در این جا آورده شده است، مربوط به موزه‌ی عراق و آبگینه است. کاسه‌های موجود در موزه‌ی ملی (سه عدد) و موزه‌ی آبگینه (چهار عدد) است که متأسفانه کاسه‌های موزه‌ی ملی به علت دارا نبودن اطلاعات شناسنامه‌ای، استفاده از آن‌ها میسر نشد. روش تحقیق به صورت تاریخی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام گرفته است.

کلیاتی درباره‌ی کاسه‌دعاها

در حدود نیمه‌ی قرن نوزدهم میلادی تعدادی کاسه‌ی سفالین که درونشان مطالبی با جوهر به صورت دوایر متحدالمرکز نوشته شده بود، در ناحیه‌ی میان‌رودان کشف شد. قدمت آن‌ها را که «کاسه‌دعا» یا «کاسه‌های جادویی»^{۱۲} نامیدند، پس از بررسی‌های انجام شده توسط کارشناسان، قرن‌های چهار تا هفت میلادی تخمین زدند (Shaked, 1: 2013). در آن دوران، نوشتن متن‌های دعایی به منظور دفع نیروهای شر، طلب شفا، برکت و خوش‌یمنی یا به دست آوردن محبت کسی، درون کاسه‌های سفالین (گاهی نیز در سطح بیرونی) در ناحیه‌ی میان‌رودان و ایران متداول بود. در نواحی فلسطین، سوریه و آسیای صغیر، اغلب استفاده از طلسم‌های فلزی (طلا، نقره و مس) که بر روی آن‌ها مطالبی نوشته شده بودند، رایج بود. البته این نکته را باید یادآور شد

که این طلسم‌ها صرفاً مختص نواحی ذکر شده نبود؛ چنان‌چه در ناحیه‌ی لرستان طلسم فلزی به زبان سریانی کشف شد (Naveh & Shaked, 1987: 14). یکی از مواردی که بحث‌های زیادی را به همراه داشته است، نحوه‌ی دفن کاسه‌ها و چگونگی استفاده از آن‌هاست. هنگام کاوش برخی از آنان به صورت وارونه پیدا شدند و این طرز قرار گرفتن سبب شد که برخی محققین، از جمله پونیون^{۱۳} آن را تله‌ای برای ارواح شریر و دیوان بدانند که درون کاسه زندانی می‌شدند (Pognon, 1899: 3). گاهی نیز دو کاسه در مقابل هم بودند و فضای بسته‌ای میان دو کاسه وجود داشت. نظریه‌ی - زندانی بودن دیوان درون کاسه‌ها - توسط گوردون رد شد. او معتقد بود هیچ صاحبخانه‌ای تمایلی به زندانی کردن همیشگی نیروهای شر در خانه‌ی خود ندارد و بیشتر می‌خواهد از دست ارواح شریر خلاص شود و آن‌ها را از خانه‌ی خود دور کند (Gordon, 1957: 161). الیس^{۱۴} نظریه‌ی دیگری را مطرح کرد؛ به عقیده‌ی او این کاسه‌ها برای شفای بیماران مورد استفاده قرار می‌گرفته است؛ بدین صورت که درون این کاسه‌ها را با مایعی پُر می‌کردند و به بیمار می‌دادند و بدین وسیله، سحر و جادوی کلمات نوشته شده در کاسه جذب بیمار می‌شده است (Layard, 1853: 447). این نظریه به طور کلی مورد قبول واقع نشد. لیارد معتقد بود که اگر کاسه‌ها چنین کاربردی داشتند، نوشته‌ها باید به وسیله‌ی مایعات پاک می‌شدند و نظر خودش این بود که این کاسه‌ها در مقبره‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفتند و افسون‌هایی بودند که با مردگان دفن می‌شدند یا برای برخی اهداف در مراسم تدفین مورد استفاده قرار می‌گرفتند و پس از آن در گور گذاشته می‌شدند (Ibid: 448). البته به این نکته باید اشاره کرد که کاسه‌هایی در خرابه‌های خانه‌ها پیدا شدند که هیچ ارتباطی به مردگان نداشتند؛ پس نظر مونتگومری که معتقد بود دو نوع کاسه وجود داشته است، یک نوع برای خانه و یک نوع برای گورستان (Montgomery, 1913: 43) معقول‌تر به نظر می‌رسد.

رسم استفاده از کاسه‌های جادویی در دوران اسلامی نیز ادامه یافت. این کاسه‌ها که به «باطل سحر» معروف هستند، از جنس فلز بوده و نوشته‌های داخل آن از سوره‌های قرآنی است (تصویر ۱). نحوه‌ی استفاده از آن‌ها با آن‌چه که در بالا گفته شد، متفاوت است و بدین صورت است که برای سحرزدایی از کسی، داخل آن آب ریخته و بر سر شخص می‌ریختند یا در خانه می‌پاشیدند (بلوکباشی، ۱۳۸۱: ۱۹۴). برخی اوقات نیز شخصی که خواستار حمایت یا شفا بوده و از مایع داخل کاسه می‌نوشیده است (Shaked & Naveh, 1987: 16). این نکته را نیز باید متذکر شد که هم‌اکنون در میان تعداد اندکی از مردم، استفاده از باطل سحرها مرسوم است.

با مطالعه‌ی متن کاسه‌های سفالین، به این مطلب پی می‌بریم که هدف برخی از آن‌ها بستن و زنجیر کردن یا دور کردن دیوانی است که نامشان به طور مکرر در میان متن‌ها ذکر شده است. آن‌ها خیلی به ندرت از زنجیر کردن و تحت فشار قرار دادن نیروهای شر صحبت می‌کنند و بیشتر به آن‌ها دستور می‌دهند که دور شوند، خانه را ترک کنند و از آزار صاحبخانه دست بکشند. تصویر دیوی که اغلب در وسط کاسه آمده است، می‌بایست ارتباطی با دیوانی که نامشان در متن آمده، داشته باشد. احتمال دارد تصویر موجود، تلفیقی از چندین دیو و در حقیقت گونه‌ی انتزاعی از نیروی شر باشد. آن‌چه در تصاویر مشترک است چهره‌هایی شبیه به انسان با بازوان دراز و انگشتانی

▲ تصویر ۱. کاسه‌ی «باطل سحر» از جنس فلز متعلق به دوره‌ی اسلامی (http://www.Esam.ir/itemview.aspx).

▲ تصویر ۲. کاسه‌ی سفالین پایه‌دار به‌دست آمده از منطقه‌ی شوشتر (آرشیو شخصی رسول بشاش).

مشخص و با پاهایی است که به سمت بیرون کج شده و با فاصله از هم قرار گرفته‌اند؛ اغلب به زنجیر کشیده و پابند زده هستند. موهایشان آشفته و با بلندی متغیر است (Hunter, 1998: 96). در بعضی مواقع، نام دیوان و شیاطین دین‌های مختلف در متن یک کاسه ذکر شده است و چنین به نظر می‌رسد که دارنده‌ی کاسه می‌خواسته از شر تمام نیروهای اهریمنی در امان باشد.

الف) شکل و طرح کاسه‌ها

کاسه‌های پیدا شده، دارای اشکال متفاوتی هستند، اما اغلب آن‌ها کروی و بدون پایه و تعداد بسیار کمی از آن‌ها پایه‌دار (تصویر ۲) و یا به صورت مخروط ناقص با کف تخت هستند. جنس همه‌ی آن‌ها از سفال است. نوشته‌های داخل آن‌ها به صورت ماریچی و دوایر متحدالمرکز و از انتهای مقعر کاسه شروع شده و بیشتر در جهت عقربه‌های ساعت و گاهی خلاف عقربه‌های ساعت به سمت لبه‌ی بیرونی ادامه می‌یابد (Noe-gel, 2003: 84). در مواردی هم ادامه‌ی متن در سمت بیرونی کاسه نوشته شده است. در بعضی از آن‌ها تصویری در قسمت مرکزی کاسه‌ها و گاهی اوقات در قسمت‌های دیگر داخل یا خارج آن‌ها کشیده شده که مربوط به دیوانی است که در داخل متن نامشان به‌طور مکرر ذکر شده و معمولاً به صورت دست و پای زنجیر شده هستند (تصویر ۳)، (Hunter, 1998: 52; Levene, 2002: 13). اغلب دور تصاویر، حصار دایره‌مانندی کشیده شده که به نظر می‌رسد نیروی شر را در آن حصار اسیر کرده تا به انسان سرایت نکند (Gyselen, 1995: 78).

ب) خط و زبان کاسه‌ها

بیشتر کاسه‌های به‌دست آمده به زبان آرامی یهودی و بیشتر، نقل قول‌هایی از کتاب مقدس هستند. دومین زبان مورد استفاده‌ی کاسه‌ها زبان مندایی^{۱۵} است که گاهی با خط مندایی و گاهی با خط عبری نوشته شده‌اند. این کاسه‌ها بیشتر در ناحیه‌ی میان‌رودان یافت شدند و نه فقط برای منداییان، بلکه برای اشخاصی با مذاهب متفاوت نوشته شده‌اند. آن‌ها به‌خاطر استفاده از تلمیح خاصی از باورهای مذهبی و ایزدان مندایی، از دیگر کاسه‌ها متمایز هستند (Shaked, 2001: 64). تعدادی کاسه نیز به خط و زبان سریانی و تعداد بسیار کمی نیز به خط پهلوی کتابی به‌دست آمده است. نوشته‌ی پهلوی روی کاسه‌ها، به نظر می‌رسد به‌وسیله‌ی زرتشتیان نوشته شده باشد. به‌طورکل حضور زرتشتی‌گری در کاسه‌های یهودی و مندایی خیلی کم است؛ گفتنی‌ست به این مفهوم نیست که هیچ ردپایی از فرهنگ و مذهب ایرانی در متن‌ها دیده نمی‌شود، بلکه زرتشتیان تمایل کمی به نشان دادن سحر و افسون از طریق نگارش این‌گونه متن‌ها دارند (Shaked, 2001: 71).

▲ تصویر ۳. کاسه سفالین به زبان آرامی دارای تصویر دیو با دست و پای ذنجیر شده (سایت موزه بریتانیا).

متن بعضی از کاسه‌ها به زیبایی نوشته شده‌اند و دست‌نویس و تصویرنگاری دقیقی را نشان می‌دهند و از شیوه‌ی ادبی خوبی استفاده کرده‌اند؛ در صورتی‌که تعدادی از کاسه‌ها پُر از اشتباه و خطا و مشتمل بر واژه‌هایی هستند که به‌علت عدم آشنایی کاتب به آن زبان، به‌گونه‌ای نوشته شده‌اند که نامفهوم یا غیرقابل ترجمه هستند. بعضی از آن‌ها در نگاه اول به نظر می‌رسد که به‌وسیله‌ی شخص بی‌سوادی نوشته شده‌اند و دارای خط‌های ناخوانای تکراری هستند (Häberl, 2009: 130).

در این پژوهش برای آشنایی بیشتر از محتوای کاسه‌ها، ترجمه‌ی دو کاسه به زبان آرامی و دو کاسه به زبان مندایی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

کاسه‌ی IM 62265^{۱۶}

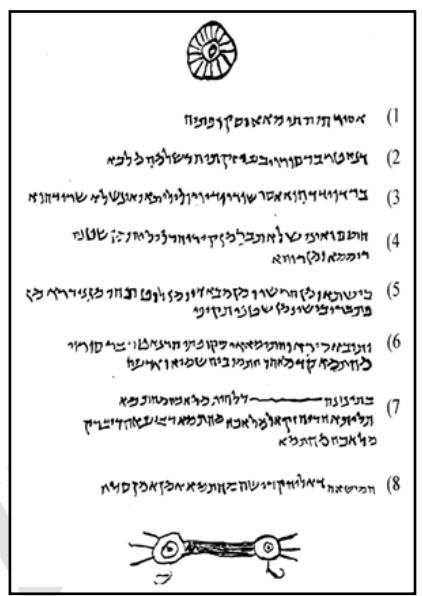
این کاسه در سلمان پاک در چند کیلومتری جنوب بغداد در سال ۱۹۶۰ م. پیدا شده است. قطر آن ۸ سانتی‌متر و ارتفاع آن ۵/۱۵ سانتی‌متر است. کاسه به صورت نیم‌کره با لبه‌ی ساده است و درون آن هشت سطر به زبان آرامی-یهودی نگاشته شده است (تصویر ۴). نوشته‌ها از انتهای داخل ظرف شروع شده و تا لبه‌ی ظرف ادامه می‌یابد. در ته کاسه تعدادی چشم کاملاً باز با مژه دیده می‌شود که دو تای آن با نوار ضخیمی به هم متصل شده‌اند (Faraj & Moriggi, 2005: 71-82).

برگردان فارسی متن: (۱) بسته و مهور است درگاه (۲) نظر^{۱۷} پسر سوروی^{۱۸} به وسیله‌ی حلقه-مهر سلیمان^{۱۹} پادشاه (۳) پسر داود، که اسیر کرد دیوان و شیاطین و لیلیت‌ها را پس کسی نمی‌تواند بگشاید آن چه که او (۴) مهر کرد و کسی نمی‌تواند [آن را] بشکند- علیه ناپاکی شبانه و علیه شیطان روز و علیه روح (۵) شیر و علیه جادوگری‌ها و علیه اعمال جادویی و علیه نفرین و علیه قسم، علیه پیکره‌های [=بت‌ها] بد و علیه شیطان نیرومند (۶) و دوباره، بسته و مهور است درگاه نظر پسر سوروی. مغایر مهر شده است [به وسیله‌ی] اولین [مهر] که با آن آسمان‌ها و زمین مهر شده‌اند (۷) با دومین [مهر] Lhyt، فرشته، مهر شده است با سومین [مهر] یحزقل، فرشته، مهر شده است. [با] چهارمین [مهر] بَرَق^{۲۰}، فرشته، مهر شده است (۸) [با] پنجمین [مهر] خدای مقدس مهر شده است. آمین آمین متبارک باد.

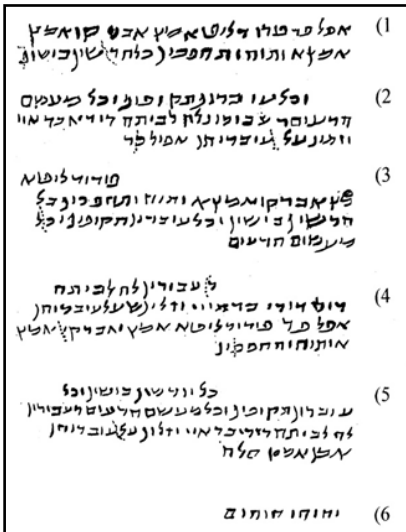
توضیحات: همان‌طور که پیش‌تر ذکر شد، ترجمه‌ی متن از روی ترجمه‌ی انگلیسی و با مقایسه با متن آرامی انجام شده است. در قسمت اول متن، هدف استفاده از کاسه دعا ذکر شده که همانا بسته و مهر شدن درگاه خانه برای جلوگیری از ورود شیطان و نیروهای اهریمنی است که به وسیله‌ی این دعا مینوهای بد و دیوان اسیر می‌شوند و اعمال جادویی و نفرین‌ها بی‌اثر می‌گردند. در قسمت دوم، نام شخصی که متن برای او نوشته شده، آمده است؛ نظر پسر سوروی. نام سلیمان اغلب در کاسه‌دعاها و متن‌های سحرآمیز دیده می‌شود. در حقیقت این نام در کنار مهر و حلقه-مهر در کاسه‌دعاها ذکر می‌گردد (Faraj & Moriggi, 2005: 79). در این متن از فرشته‌ای به نام “lhyt” نام می‌برد که بر ما مشخص نیست. دومین فرشته‌ای که نام می‌برد، «یحزقل» است. او را از آن دسته فرشتگانی می‌دانند که از آسمان هبوط کرده است^{۲۱} (Schwab, 1897: 146). سومین فرشته، «بَرَق»^{۲۲}، فرشته‌ی موکل بر آذرخش و از فرشتگان هبوط شده است (Barton, 1912: 163).

کاسه‌ی IM 71180^{۲۲}

این کاسه در سال ۱۹۶۴-۶۵ م. در نیپور در سطح تل، هنگام کاوش‌های باستان‌شناسی پیدا شد. کاسه به صورت کروی با حاشیه‌ی ساده به قطر ۱۶/۶ سانتی‌متر و به ارتفاع ۷/۱ سانتی‌متر است (تصویر ۵). کاسه به خط آرامی بابلی و در شش سطر نگاشته شده است. وردی برای دور کردن افسون و نیروهای بد، سه بار در کل متن تکرار می‌شود. **برگردان فارسی متن:** (۱) بینداز، خُرد کن به قطعات [؟] دور کن نفرین را، آمین، آه

▲ تصویر ۴. متن داخل کاسه به زبان آرامی موجود در موزه‌ی بغداد (Faraj & Moriggi, 2005: 78)

▲ تصویر ۵. متن داخل کاسه‌ی مکشوف از نیپور به زبان آرامی (Faraj & Moriggi, 2005: 73).

ابدوکی^{۲۳} آمین آمین، این همان [نفرین]، باشد که همه‌ی افسون‌های بد ساقط شوند (۲) و همه‌ی اعمال جادویی نیرومند و همه‌ی کارهای بد که در آن انجام شده بودند، در خانه‌ی دوده^{۲۴} پسر ایای^{۲۵} باشد که به سوی انجام دهندگان نشان بروند. بینداز، خرد کن به قطعات [؟] (۳) دور کن نفرین را، آمین، آه ابدوکی، آمین، این همان [نفرین]، باشد که همه‌ی افسون‌های بد ساقط شوند و همه‌ی اعمال جادویی نیرومند و همه‌ی کارهای بد (۴) که در آن انجام شده بودند، در خانه‌ای که دوده پسر ایای مالک [بود]، و باشد که به سوی انجام دهندگان نشان بروند. بینداز، خرد کن به قطعات [؟] دور کن نفرین را، آمین، آه ابدوکی، آمین این همان [نفرین] باشد که ساقط شوند (۵) همه‌ی افسون‌های بد و همه‌ی اعمال جادویی نیرومند که انجام شده بودند در آن، در خانه دوده پسر ایای [؟] باشد که به سوی انجام دهندگان نشان بروند. آمین، آمین، متبارک باد (۶) یهوه^{۲۶} و مَهر شد.

توضیحات: هدف از نگارش این متن، دور کردن نفرین‌ها و حفاظت شخصی به نام «دوده» پسر «ایای» و خانه‌اش از افسون‌ها و جادوها و برگرداندن آن‌ها به سوی اشخاصی است که عامل آن افسون‌ها بوده‌اند. در متن سه بار نام «ابدوکی» تکرار می‌شود، ابدوکی نام فرشته‌ای است که در سنت یهودی فرشته‌ی موکل بر ماه ایار (آوریل-می) است (Faraj & Moriggi, 2005: 75). از او برای دفع افسون‌ها و جادوها استمداد شده است. آنچه مشخص است، نویسنده‌ی این کاسه به زبان عبری آشنایی داشته و از بعضی کلمات عبری استفاده کرده است.

کاسه‌ی مندایی ۱۰۹-۲۷

این کاسه‌ی سفالی چرخ‌ساز در شوشتر کشف شده و زمان آن را ۵ تا ۷ ه.ق. تخمین زده‌اند. کاسه به رنگ نخودی با دهانه‌ی گشاد و بدنه‌ی کمی محدب و بدون پایه است. قطر آن ۸/۵ سانتی‌متر و ارتفاع آن ۸ سانتی‌متر و ضخامت لبه حدود ۱ سانتی‌متر است. این کاسه همراه با دو کاسه‌ی دیگر که از شوشتر به دست آمده‌اند، در تالار صدف موزه‌ی آبیگینه تهران قرار دارد (تصویر ۶).

برگردان فارسی متن: «(۱) به نام خدا شفا و درمان و نشان (۲) و حفاظت باد برای خانه و دیگ و ساختمان (۳) و بنیان و درگاه در «برانوش» و زوجه‌اش «شوشی» (۴) دختر «ادمای» و پسرانشان، مذکرها و دخترانشان، مونث‌ها محکم نمودم (۵) برای شما و قسمت‌تان می‌دهم به «یاهدول ملاخا» به شخصی که (۶) دستور داده شد بر او، الاها، مذکرها و ایشترها (۷) و مونث‌ها در این عبور، طلب نموده به بیابان (۸) و فریاد زده میان آسمان و زمین و صعود می‌کند مقابل (۹) آن آفریدگار و می‌نشیند در عرش اعلا و اگر (۱۰) به سمت راست خم شود، خدایان فریاد زده و غرش نموده (۱۱) «ملاخاها» به لرزه افتاده اگر به سوی چپ خم شود (۱۲) ایشترهای افتادنی (فانی) و مهره‌ها گریه نموده و فریاد زده و «لیلپت» (۱۳) جواب می‌دهد و من آن [هستم] درخشش بزرگ را بر شما گشودم (۱۴) و قسمت‌تان می‌دهم، عبور بیابان با درخشش و نور. (۱۵) آشکار می‌کند رازتان را... و برپا می‌کند شما را به مقابلم (۱۶) من دیدم آن‌ها را و نوشتم برایتان و اسیر نمودم شما را (۱۷) و اسیر نمودم نامتان را با چهار راز و دفن نمودم شما را (۱۸) در این در دعای حفاظت که لیلیت‌ها (۱۹) وقتی دیده شوند در منزل و در «برانوش» و (۲۰) زوجه‌اش «شوشی» دختر «ادمای» و پسرانشان، مذکرها و دخترانشان (۲۱) مونث‌ها

▲ تصویر ۶. کاسه‌ی سفالی مکشوف از شوشتر به زبان و خط مندایی (آرشیو موزه‌ی آبیگینه).

آن‌ها و دارابیشان و نانشان و آبشان و ۲۲) رختخوابشان و... حیواناتشان و ثروتشان (۲۳) و خداوند پیروز است» (قائینی، ۱۳۸۳: ۶۵).

توضیحات: این متن، معنایی مبهم دارد، ولی از کل متن مشخص است که برای حفاظت شخصی به نام «برانوش»^{۲۸} و همسر و فرزندان و دارایی‌های او از شر شیاطین و دیوان، مخصوصاً «لیلیت» نوشته شده است. لیلیت از دیوان مونث به شمار می‌رود. گاهی او را دیو طوفان می‌نامند که بیماری و مرگ به همراه می‌آورد. برخی عقیده داشتند او به نوزادان و زنان باردار آسیب می‌رساند. در *شعیب* ۳۴/۱۴ نام او آمده است (بلک و گرین، ۱۳۸۵: ۱۹۶). در فرهنگ عامه‌ی عبریان او نخستین همسر آدم پیش از خلقت حواست (وارنر، ۱۳۸۶: ۳۶).

کاسه‌ی شماره‌ی ۱^{۲۹}

در سال ۱۸۹۴ م. در سمت راست فرات، در ۵۵ کیلومتری شمال غرب مسیب در منطقه خابور پیدا شده است. قطر آن حدود ۱۸/۴ سانتی‌متر است. متن در دوازده سطر و به خط مندایی نوشته شده است. (تصویر ۷) ترجمه از روی متن فرانسه و با مقایسه با متن اصلی انجام شده است.

برگردان فارسی متن: (۱) منحرف شده، برگشته و رانده شده هستند همه‌ی نفرین‌ها و افسون‌های (۲) زنان و مردان و پسران کوچک و دختران کوچک دشمنان (۳) بد من و همه‌ی رقیبان من که نفرین شده هستند و انجام می‌دهند افسون‌ها را شب (۴) و روز. بسته شده‌اند و برگشته‌اند از چهار گوشه‌ی (۵) خانه‌ی من پت‌شپتا^{۳۰} دختر مه‌پتا^{۳۱}. خواهی رفت (۶) و باز خواهی گشت، خوار خواهی شد و بلند نخواهی شد، خشک خواهی شد مانند نطفه‌ی درون (۷) تخم نام تبق^{۳۲}... فرشته‌ای که می‌گیرد و می‌قاید (۸) همه‌ی لعنت‌هایی که برای نفرین شده پت‌شپتا، دختر مه‌پتا است (۹) دور باشد از او نیروی ادونای یوربا، سردسته‌ی (۱۰) همه‌ی مینوهای بد، راهنمای همه‌ی مرکب‌های (۱۱) بزرگ تاریکی و تو، باشد که بدی‌ها را دور کنی و باشد که آن‌ها نرسند به او (۱۲) همه‌ی لعنت‌ها و افسون‌های شب و روز.

توضیحات: در قسمت اول متن هدف استفاده از کاسه دعا بیان شده که همانا دور کردن افسون‌ها و نفرین‌ها از شخصی به نام «پت‌شپتا» دختر «مه‌پتا» است. در این متن از فرشته‌ای به نام «تبق» نام برده که لعن و نفرین را از شخص دور می‌کند و دیوی به نام ادونای یوربا سردسته‌ی مینوهای بد نام برده شده است. در آخر متن، دوباره به دور کردن بدی‌ها و نرسیدن لعن و افسون به شخص تأکید شده است.

مهرهای جادویی

این اعتقاد وجود دارد که مهرهای اولیه، یعنی مهرهایی که متعلق به پیش از تاریخ هستند، اغلب کاربردی برای حفاظت صاحب مهر از شر ارواح پلید، دفع آفات و خطرات و مصائب داشته‌اند. نقوش درگیری حیوانات، مانند: شیر، پلنگ و گاونر، بیانگر صحنه‌ای اساطیری است که نشان از اعتقادات رایج در زمان و مکان خاص دارد. نقوشی که ذکر شد و تصاویر نمادین ایزدان و یا صور فلکی بر سطح مهر علاوه بر آن که علامت مشخصه‌ی صاحب مهر محسوب می‌گردید، به عنوان طلسمی جهت حفظ صاحب مهر از شر ارواح پلید نیز به کار می‌رفت (بیانی، ۱۳۶۳: ۱۲). در هزاره‌ی چهارم

▲ تصویر ۷. طرح کشیده شده از کاسه‌ی سفالی مکشوف از منطقه‌ی خابور به خط و زبان مندایی (Pognon, 1899).

▲ تصویر ۸. مهر دوره‌ی ساسانی، تصویر شخصی درباری در وسط مهر که دور تا دور تصویر نوشته‌هایی به خط فارسی میانه دیده می‌شود. (Gyselen, 1995:27).

ق.م. آن‌ها وسیله‌ای برای تعیین مالکیت فردی محسوب می‌شدند و مهر کردن کالاها و ظروف به معنای امضاء صاحبان کالاها بوده است. گونه‌ای از مهرها در دوره‌ی ساسانیان یافت شدند که همانند مهرهای پیش از تاریخ برای هدف مشخص، یعنی حفاظت در برابر بیماری، چشم‌زخم و دور کردن شیاطین، ساخته شده بودند. طرح روی این‌گونه مهرها بن‌مایه‌های مرتبط با نیروهای شری است که باید در برابر آن‌ها حفاظت شد یا نماینده‌ی شخصیت حقیقی یا اسطوره‌ای است که برای دور کردن شر مداخله داشته است. بر روی تعدادی از آن‌ها نوشته‌ی سحرآمیز به کار رفته‌اند که ثابت می‌کنند به‌عنوان طلسم حمل می‌شده و برای مهر کردن نبوده‌اند (تصاویر ۸ و ۹). در تصویر ۹، صورتی تمام‌رخ با دست و پاهایی به شکل صلیب دیده می‌شود، نوشته‌هایی به خط فارسی میانه در فضای خالی روی مهر حک شده است که با عبارت «از ساسان به ساسان مرگ دیو، درود به تو»^{۳۳} آغاز می‌گردد^{۳۴}.

در مهرهایی که نوشته‌ی طولانی دارند، این موارد به چشم می‌خورد: نام شخصی که در پی منفعت بردن از عمل جادویی است، همراه با نام نیروی شری که باید در برابر مضرات آن از خود دفاع کرد و نام نیروی خیری که باید برای یاری جستن از او به آن استغاثه نمود (Gyselen, 1995: 67). در نبود نوشته‌ها، این تصویر است که جادویی بودن آن را نشان می‌دهد؛ مانند مهری که تصویری از روبه‌رو با پاهای گشاده و دست‌هایی را نشان می‌دهد که به سوی نیزه‌ها گشوده شده است. تصویر نقابی حیوانی بر صورت دارد که گوش‌های آن نمایان است. به دور تیرها، در یک سمت مار و در یک سمت عقرب به تصویر کشیده شده و در پایین مهر گرگی دیده می‌شود (تصویر ۱۰). گاهی بن‌مایه‌ای نمایانگر نیروی خیر در حال حمله به شیطان یا نیروی شر تصویر شده است (تصویر ۱۱). به نظر می‌رسد که طرح روی بعضی مهرها کاربرد طلسمی در برابر بیماری داشته است؛ مانند تصویر ۱۲ که تصویر مرد خمیده‌ای عصا در دست را نشان می‌دهد و احتمال می‌رود برای حفاظت در برابر دردهای ناحیه‌ی کمر و سیاتیک بوده است (Gyselen, 1995: 45).

▲ تصویر ۹. مهر دوره‌ی ساسانی با نوشته‌هایی به خط فارسی میانه (Gyselen, 1995: 25).

بنابر باور پیشینیان، نیروی شر بایستی همواره در زندانی اسیر و بسته باشد تا به انسان سرایت نکند. با نگاهی به مهرها و کاسه‌های جادویی به تفاوت میان نمایش نیروی شر در آن‌ها پی می‌بریم. در مهرها این حصار به صورت زاویه‌ی قائمه نشان داده شده، خواه با یک خط ساده، خواه با یک دیواره. در کاسه‌ها نیروی شر درون حلقه‌ای قرار داده می‌شود و دست یا پای او بسته است. درون مایه‌ای که در مهرها اغلب دیده نمی‌شود (Gyselen, 1995: 76). تشخیص نیروی شر در تصاویر مهرها هنگامی که در تضاد با نیروی خیر ترسیم شده باشند، بسیار ساده‌تر است. در مهرها نیز شکل نیروی شر، انسانی است که با تغییراتی در ظاهر نمایش داده می‌شود؛ به‌عنوان مثال، بعضی از اندام بدن بزرگتر از حد معمول به تصویر کشیده می‌شود یا بعضی ویژگی‌های حیوانی، مانند شاخ و دم و غیره به آن اضافه می‌گردد (Ibid: 75).

نتیجه‌گیری

بشر همواره به تأثیر جادو و طلسم بر دور کردن و دفع کردن نیروهای شر، دیوان و شیاطین اعتقاد داشته و به روش‌های مختلف و با اعمال و مناسک خاص از این رماننده‌های جادویی استفاده می‌کرده است. او اغلب ترجیح می‌داده از یک واسطه

درخواست کمک نماید؛ چراکه امیدوار بوده است خواسته‌اش به بهترین وجه انجام شود. این واسطه‌ها به عنوان کسانی که شانس بیشتری داشته‌اند تا تقاضایشان شنیده شود، به حساب می‌آمدند. عوام مردم اعتقاد داشتند واسطه‌ها دارای دانشی هستند که آن‌ها از آن بی‌بهره‌اند، زیرا آن‌ها می‌دانستند دقیقاً از چه نیرویی تقاضا کنند و از طریق چه مراسم آیینی رابطه‌ای بین درخواست انسانی و نیرویی که می‌تواند آن‌را برآورده کند، برقرار کنند. یکی از روش‌های مورد استفاده این واسطه‌ها، کاسه‌های سفالینی بوده است که درون آن‌را، با متنی متناسب با نوع درخواست مشتری، می‌نوشتند. به غیر از کاسه‌ها، مهرها تنها منبعی هستند که فضای جادویی-آیینی دوره‌ی ساسانی را نشان می‌دهند. در متن درون کاسه‌ها نام شخصی که در پی منفعت بردن از عمل جادویی است و همچنین نام نیروی شری که باید در برابر آن از خود دفاع کرد، آمده است. همچنین نام نیروی خیری که برای یاری جستن بایستی به او استغاثه نمود، ذکر شده است. در مقایسه با کاسه‌ها، مهرهایی که گزینه‌ی مشابهی از این‌گونه اطلاعات را به همراه داشته باشند، بسیار کم هستند. مهرها بیشتر از روی تصاویر روی آن‌ها که از تصاویر کاسه‌ها متفاوت است، تشخیص داده می‌شوند.

مطالعه بر روی کاسه‌ها، ما را با فرهنگ و اعتقادات مردم آن زمان در مناطقی که این نوع کاسه‌ها در آن کشف شده، آشنا می‌کند و از لحاظ آشنایی با نام دیوان و خدایان محلی نام‌برده شده در متون، بسیار سودمند هستند.

پی‌نوشت

1. Layard
2. Discoveries among the Ruins of Nineveh & Babylon
3. Montgomery
4. Aramaic Incantation Texts from Nippur
5. Gordon
6. Naveh
7. Shaked
8. Yamauchi
9. Mandaic Incantation Texts
10. Gyselen
11. Studia Iranica
12. Incantation bowl
13. Pognon
14. Ellis
15. زبان مندایی از خانواده‌ی زبان‌های سامی و از لهجه‌های شرقی زبان آرامی محسوب می‌شود (عربستانی، ۱۳۸۳: ۲۵۵).
16. موجود در موزه‌ی عراق. در مورد تعداد دقیق کاسه‌های موزه‌ی عراق اطلاعی در دست نیست. در سال ۱۹۶۲م. خاویر تکزیدور (Javier Teixidor) در مقاله‌ی خود به تعداد ۷۶ کاسه‌ی کامل با متن ناخوانا و ۲۱ کاسه با متن خوانا در موزه‌ی عراق اشاره کرده است (Faraj & Moriggi, 2005: 71)
17. Natr
18. Suruy نسب مادری است که در کاسه‌دعاها استفاده می‌شده است.
19. Solomon
20. baraq
21. «داستان فرشتگان مطرود که از آسمان به زمین افتاده باشند، نظیر آن‌چه که در نوشته‌های مکاشفه‌ای مسیحیان آمده است، در تلمود و یا در میدراش یافت نمی‌شود» (کهن، ۱۳۸۲: ۷۵).
22. برای اطلاع بیشتر، ک. به: Faraj & Moriggi, 2005, 71-82
23. Abduqi
24. Dude
25. Iyay بایستی اسم مونث باشد، زیرا در کاسه‌دعاها از نسب مادری استفاده می‌شود.
27. موجود در موزه‌ی آبگینه (ن. ک. به: قایینی، ۱۳۸۳: ۶۴-۶۵)
29. برای اطلاع بیشتر، ک. به: Pognon, 1899, 17-21

▲ تصویر ۱۰. مهر دوره‌ی ساسانی، شخصی که نقاب حیوانی بر چهره دارد و در یک سمت مار و در سمت دیگر عقرب به دست گرفته است. در پایین پا تصویر گرگی دیده می‌شود (Gyselen, 1995: 29).

▲ تصویر ۱۱. مهر دوره‌ی ساسانی با بن‌مایه‌ی حمله‌ی نیروی خیر به نیروی شر (Gyselen, 1995: 43).

▲ تصویر ۱۲. مهر دوره‌ی ساسانی تصویر مرد خمیده‌ی عصا به دست با نوشته‌های پهلوی (Gyselen, 1995: 50).

30. patšapta

31. Mahlapta

۳۲. Tabaq. وظیفه‌ی این فرشته برما مشخص نیست.

۳۳. ترجمه توسط نویسندگان مقاله انجام شده است.

۳۴. نام ساسان در مُهرهای جادویی بسیار دیده می‌شود. در بعضی از آن‌ها با واژه‌ی بَغ (bag خدا) همراه است. ظاهراً این

نام به عنوان محافظ به کار برده می‌شده است.

کتابنامه

- بلک، جرمی و گرین، آنتونی، ۱۳۸۵، فرهنگ‌نامه‌ی خدایان، دیوان و نمادهای بین‌النهرین باستان، ترجمه‌ی پیمان متین، تهران: امیرکبیر.
- بلوکباشی، علی، ۱۳۸۱، «باطل سحر»، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۱، تهران: صص ۱۹۰-۱۹۴.
- بیانی، ملکزاده، ۱۳۶۳، تاریخ مُهر در ایران، از هزاره‌ی چهارم تا هزاره‌ی اول، تهران: انتشارات یزدان.
- دماوندی، مجتبی، ۱۳۸۵، «جادو در ایران باستان و کیش زرتشت»، مجله مطالعات ایرانی، سال پنجم، شماره دهم، صص: ۹۱-۱۰۷.
- رضایی باغبیدی، حسن، ۱۳۸۸، «جادو»، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۷، تهران: صص ۲۲۹-۲۳۵.
- عربستانی، مهرداد، ۱۳۸۳، تعمیدیان غریب، تهران: افکار، سازمان میراث فرهنگی.
- عربستانی، مهرداد، ۱۳۸۷، «تعویذ»، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۵، تهران: صص ۶۳۵-۶۳۸.
- قایینی، فرزانه، ۱۳۸۳، موزه‌ی آبگینه و سفالینه‌های ایران، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- کهن، آبراهام، ۱۳۸۲، گنجینه‌ای از تلمود، ترجمه‌ی امیر فریدون گرگانی، تهران: اساطیر.

- Barton, G., A., 1912, "The Origin of the Names of Angels & Demons in the Extra-Canonical Apocalyptic Literature to 100 A.D.", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 31, No. 4, pp.156-167.

- Faraj, A. H. & Moriggi, M., 2005, "Two Incantation Bowls from the Iraq Museum (Baghdad)", *Orientalia*, Vol. 74, Fasc1, pp 71-82.

- Gordon, C. 1957, *Adventures in the Nearest East*, London.

- Gyselen, R., 1995, "Sceaux Magiques en Iran Sassanide", *Studia Iranica, Cahier 17*, Paris.

- Häberl, Ch. G., 2009, "The Production & Reception of a Mandaic Incantation", *Afroasiatic Studies in Memory of Robert Hetzron*, Cambridge Scholars Publishing, 130-148.

- Hunter, E. C. D., 1998, "Who are the Demons? The Iconography of Incantation Bowls", *SEL* 15, pp. 95-115.

- Isbell, Ch., 1975, *Corpus of the Aramaic Incantation Bowls; Missoula, Mont*, Society of Biblical Literature: distributed by Scholars Press

- Layard, A., H. 1853, *Discoveries Among the Ruins of Nineveh & Babylon, with Travels in Armenia, Kurdistan & the Desert*, New York.

- Levene, D. 2002, "Curse or Blessing: What's in the Magic Bowl?", The Ian Kartern Lecture, University of Southampton.
  - Moriggi, M., 2014, *A Corpus of Syriac Incantation Bowls: Syriac Texts from Late Antique Mesopotamia*, ;Magical and Religious Literature of Late Antiquity 3. Leiden: Brill
  - Montgomery, J. A., 1913, *Aramaic Incantation Texts from Nippur*, Philadelphia.
  - Naveh, J. & Shaked, S., 1987, *Amulets & Magic Bowls*, Aramaic Incantation of Late Antiquity, Magness Press.
  - Noegel, S. & Others (ed.), 2003, *Prayer, Magic & the Stars in the Ancient & Late Antique World*, the Pennsylvania State: University Press.
  - Pognon, H., 1899, *Inscriptions Mandaites Coupes de Khouabir*, Paris.
  - Schwab, M. M., 1897, *Vocabulaire de l'Angéologie d'après les Manuscrits Hébreux de la Bibliothèque Nationale*, Paris: Imprimerie Nationale.
  - Shaked, Sh, 2001, "Jews, Christians & Pegans in the Aramaic Incantation Bowls of the Sasanian Period", *Religions & Cultures: First International Conference of Mediterraneum*, ed. by Adriana Dešto& Mauro Pesce, Binghamton university.
  - Shaked, Sh & et. al., 2013, *Aramaic Bowl Spells: Jewish Babylonian Aramaic Bowls*, vol.1, Leiden- Boston: Kononklijke Brill.
  - Yamauchi, E. M., 1967, *Mandaic Incantation Texts*, NewHaven: American Oriental.
- <http://www. Esam.ir/itemview.aspx>

Archive of SID